

Vlaanderen
is erfgoed

Beschermingsdossier

Kruisstraatmolen in Kortemark

Monument (met overgangszone)

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

Beschermingsdossier:

Kruisstraatmolen, Kortemark (Werken), Steenstraat zonder nummer
– monument (met overgangszone)

INHOUDELIJK DOSSIER

Dossiernummer: 4.001/32011/104.1

Frank Becuwe

2/08/2023

INHOUDSTAFEL

1.	Beschrijvend gedeelte	4
1.1.	Situering	4
1.2.	Historisch overzicht	5
1.3.	Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken.....	7
1.4.	Fysieke toestand van het onroerend goed	9
2.	Evaluerend gedeelte	10
2.1.	Evaluatie van de erfgoedwaarden	10
2.1.1.	De historische waarde.....	10
2.1.2.	Industrieel-archeologische waarde	10
2.1.3.	Technische waarde	11
2.2.	Motivering van het type bescherming.....	11
2.2.1.	Motivering bescherming als monument	11
2.2.2.	Motivering van de overgangszone	11
2.3.	Motivering van de afbakening van de bescherming	12
2.3.1.	Afbakening beschermd monument.....	12
2.3.2.	Afbakening overgangszone	12
2.4.	Juridische toestand.....	12
2.4.1.	Onroerend Erfgoed:	12
2.4.2.	Omgeving:	13
3.	Beheersvisie	13
3.1.	Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed	13
3.1.1.	Beheersdoelstellingen beschermd monument.....	13
3.1.2.	Beheersdoelstellingen overgangszone	13
3.2.	Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed.....	13
3.3.	Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed.....	14
4.	Bronnen	14
5.	Bijlagen bij het inhoudelijk dossier	15
5.1.	Omgevingsplan	15
5.2.	Fotobijlage	15
5.3.	Cultuurgoederen	15
5.4.	Documentatie	15
5.5.	Inspectierapport Monumentenwacht (2021).....	15

1. BESCHRIJVEND GEDEELTE

Dit dossier werd opgemaakt naar aanleiding van een typologisch-thematisch evaluerend onderzoek naar windmolens in Vlaanderen.

De Vlaamse Regering heeft zich in het Regeerakkoord (2019-2024) als doel gesteld om te onderzoeken of het behoud van het beschermd erfgoed geslaagd is. De herevaluatie van windmolens (2020-2021) diende hierbij als één van de pilootprojecten. Alle bewaarde traditionele windmolens in Vlaanderen werden in het kader van dit project geherevalueerd binnen een thematisch-typologisch toetsingskader en op basis van de huidige erfgoedwaarden en criteria. De resultaten en methodologie van dit onderzoek zijn terug te vinden in het gepubliceerde rapport: *Tussen hemel en aarde. Een herwaardering van het windmolenerfgoed in Vlaanderen.*¹

Op basis van dit onderzoek werden zes opheffingsdossiers van beschermde windmolens (al dan niet met hun omgeving), evenals één opheffingsdossier van een beschermde molenomgeving toegevoegd aan de beschermingskalender 2022. Daarnaast worden in 2022-2024 fasegewijs tien tot vijftien her-beschermingsprocedures opgestart waarbij windmaalvaardige molens opnieuw beschermd worden als monument met toevoeging van een overgangszone in functie van het vrijwaren van de windvang. Deze dossiers werden geselecteerd op basis van onder meer volgende criteria:

- windmaalvaardigheid;
- huidige windvang (voldoende maar bedreigd of aangetast);
- al aanwezige aandacht en initiatieven voor windvang (bijvoorbeeld in het beheersplan);
- geografische, typologische en chronologische diversiteit van het pakket;
- voorkeur voor molentypes die qua windvang meer kwetsbaar zijn zoals stenen grondzeilers.

Dit dossier omvat de herbescherming van de Kruisstraatmolen in Kortemark (Werken), die reeds beschermd is als monument bij besluit van de secretaris-generaal van 14 april 1944, gepubliceerd in het Belgisch Staatsblad op 26 juli 1986. De herbescherming dient om een overgangszone toe te voegen in functie van de windvang. Tegelijk worden de erfgoedwaarden op basis van de erfgoedkenmerken en -elementen van de standaardmolen meer gespecificeerd en gemotiveerd. Na de definitieve goedkeuring van de nieuwe bescherming wordt de procedure opgestart voor de opheffing van de bescherming als monument bij besluit van de secretaris-generaal van 14 april 1944.

1.1. Situering

De houten Kruisstraatmolen aan de Steenstraat zonder nummer ligt nabij het kruispunt van de Steenstraat en de Vladslostraat, op 300 meter ten noordwesten van de Sint-Martinuskerk van Werken. De windmolen is via een onverharde dreef toegankelijk vanuit de Steenstraat. De overgangszone strekt zich uit tot de percelen die zich (deels) in een straal van 100 meter rond de molen bevinden.

In de windmolen zijn cultuurgoederen bewaard die integrerend deel uitmaken van het beschermde monument. Voor de verdere bespreking en motivering van deze cultuurgoederen wordt verwezen naar de bijlage bij het ministerieel besluit.

¹ VANDEWEGHE E., BECUWE F., DE SADELEER S. & DECOODT H. m.m.v. HIMPE K. 2021: *Tussen hemel en aarde. Een herwaardering van het windmolenerfgoed in Vlaanderen*, Brussel, Onderzoeksrapport Onroerend Erfgoed nr. 187, 112 pp.

1.2. Historisch overzicht²

In 1876 werd een houten graanwindmolen uit Roeselare overgebracht naar Werken om er op het gehucht Kruisstraat ter hoogte van de hoek van de Steenstraat en de Vladslostraat te worden heropgericht. Opdrachtgever was de Werkense bakker-winkelier Bruno Spycynck, die daartoe op 2 maart van hetzelfde jaar de toestemming had gekregen van de Bestendige Deputatie van de provincie West-Vlaanderen. Nauwelijks vier jaar later, in 1880, werd de staakmolen enkele meters verplaatst naar de huidige molenberg, iets verder af van de Steenstraat. Dit belette niet dat de molen het jaar daarop werd verkocht aan Désiré Vandenberghe-Hoet, eveneens bakker in Werken. In de akte, verleden voor notaris Deseck, was er sprake van een graanwindmolen met twee koppels witte stenen. In de volksmond werd de Kruisstraatmolen voortaan ook Berghe's Molen genoemd.

In de Eerste Wereldoorlog werd de Kruisstraatmolen tijdens het eindoffensief vernietigd. In 1921 verrees op dezelfde locatie opnieuw een windmolen. Bij de bouw ervan werd de molenkast gerecupereerd van de Schaeck- of Snepmolen, afkomstig van de Roeselaarseweg in Torhout. Deze molen was een driezolder-staakmolen uit 1836 die in 1920 door een storm was omver geblazen. Als standaard werd vermoedelijk de staak (standaard) van een andere molen hergebruikt. Deze bewaard gebleven staak dateert volgens een inscriptie van 1773. Door de aanwezigheid van een derde zolder meet deze 7,5 meter, dit in tegenstelling met de staak van een tweezolder die doorgaans een lengte van 5,5 tot 6 meter heeft. Om in de concurrentiestrijd met de mechanische krachtbronnen het gebruik van gratis windkracht te optimaliseren werd de Kruisstraatmolen in 1933 uitgerust met een Van Bussel-wiekenverbeteringssysteem. Deze halve verdekking werd toen voor het eerst in Vlaanderen toegepast. Intussen was ook de open voet ingemetseld en ietwat uitgediept voor de installatie van een derde steenkoppel dat werd aangedreven met een Deutz-dieselmotor. Deze stond opgesteld in een vlakbij gelegen gebouwtje. Voor de overbrenging van de mechanische kracht was er in de molenbelt een gang gegraven.

In 1947 werd de Kruisstraatmolen in de hoop het windmalen nog te verbeteren uitgerust met Fauël-fokwieken met zelfregelende kleppen.³ Opnieuw werd dit systeem toen voor het eerst in Vlaanderen aangewend. In vergelijking met andere stroomlijnwieken heeft de fokwiek, omdat hij minder gevoelig is voor windvlagen, het voordeel bij snelle wind niet te gaan 'hollen'. Intussen was de Kruisstraatmolen op 14 april 1944 door de secretaris-generaal van het Ministerie van Openbaar Onderwijs beschermd als monument, en dit omwille van zijn artistieke, oudheidkundige, historische en esthetische waarde.

In 1955-1956 voerde de Gistelse molenbouwer Peel naar ontwerp van molendeskundige Alfred Ronse belangrijke herstellingswerken uit aan de molen. Zo werden nieuwe geklinknagelde roeden (fokwieken) voorzien en werden de staart, het balkon, de windvaan, de halssteen en de pinsteen vernieuwd. Een versteviging werd voorzien aan de boezem, aan de maan en – met ijzeren balken – aan de steenbalk. Ook het vangwiel, het luiwerk, in het bijzonder de luias en de luiwielen, en de haverpletter met bijhorend drijfwerk werden hersteld. De gesloten voet (of teerlingenkot) en de molen kregen een nieuw dakbedekking met asbestcementleien. Omdat van de molenaar verwacht werd dat hij in de plaats van de bakker het meel builde, werd op de graanzolder (de 'hel') een builmolen geplaatst die

² DEVYT C. 1966: *Westvlaamse windmolens. Inventaris volgens de toestand op 1 januari 1965*, Brugge, p. 115; DEVLIEGHER L. 1984: *De molens in West-Vlaanderen*, Tielt - Weesp, Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen 9, pp. 260-261; DEMARÉÉ J., DE SMYTER A, MESSEYNE W. & VANHOVE S. [s.d.]: *Kruisstraatmolen*, Kortemark; DENEWET L., DEMARÉE J. & HOLEMANS H. 2022: *Kruisstraatmolen* [online], <https://www.molenechos.org/molen.php?nummer=868> (geraadpleegd dd. 24.01.2023); INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2022: *Kruisstraatmolen* [online] <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/91326> (geraadpleegd dd. 24.01.2023); Archief Onroerend Erfgoed (VAC Brugge), lopend archief & oud archief (doos W/00651 - archief Kruisstraatmolen Werken (Kortemark)).

³ BECUWE F. 2009: *In de ban van Ceres. Klein- en grootmaalderijen in Vlaanderen (ca. 1850 - ca. 1950)*, Brussel, Onroerend Erfgoed, Relicta Monografieën 3, p. 47 n. 456.

samen met een eveneens in de 'hel' opgestelde slijpsteen voor het scherpen van de scherphamers door de wind werd aangedreven.

In 1975 legde André Vandenberghe als laatste beroepsmolenaar de windmolen stil, waardoor het verval de molen geleidelijk overnam. Het bod dat de stad Brugge deed op de driezoldermolen zette de gemeente Kortemark ertoe aan om de Kruisstraatmolen in januari 1989 aan te kopen.⁴ In 1992 werd de molen onder impuls van de pas opgerichte Wullepitmolen vzw maalvaardig hersteld door de firma Verstraete uit Rumbeke.⁵ Ofschoon uitzonderlijk werden de fokwieken tijdens deze restauratiewerken vervangen door klassieke windplanken. Nochtans betrof het voor de rest een zachte restauratie, waardoor de molen binnenin zijn oorspronkelijk authentiek karakter behield. Zo bleven de diverse oude inscripties in de molen bewaard, waaronder talrijke 19de-eeuwse molenaarsnamen en -initialen en het jaartal "1773" op de staak en op een vloerbalk. Tot de werken behoorden onder andere ook het vervangen van de windpeluw en het hekwerk. Op 30 september 1992 draaide de Kruisstraatmolen opnieuw. In de daaropvolgende jaren werden nog enkele werken uitgevoerd. Zo werden in 1993 de molenzeilen vervangen en in 1994 de trap en het maalwerk van de voormolen.

In 1999-2000 werden de molenroeden geschilderd, de molenstenen aangescherpt, het maalwerk geregeld en de kammen van de voormolen vervangen. Voorts werd de Oregon-beplanking van de molenkast vernieuwd en werden de muren van het teerlingenkot behandeld. In 2004-2005 voerde vrijwillig molenaar Sylvan Deseure kleine herstellingen uit: de zoldervloeren (ribben en beplanking) werden vervangen zodat de molen weer op een veilige manier kon worden bezocht, en om het malen te optimaliseren werden twee nieuwe molenstenen geplaatst. Nadat de Kruisstraatmolen op 8 juni 2007 door een bliksemingslag schade had opgelopen, zorgde de firma Molenbouw Wieme in december 2007 voor het leveren en plaatsen van vier nieuwe molenzeilen, nieuwe roede- en kopwiggen en een nieuwe zoom of scheelat.

Tussen 2010 en 2014 werden naar een ontwerp van architect Rabaut aan het exterieur van de molen grote onderhoudswerken uitgevoerd door de firma Nijs P. nv uit Deinze. Deze werken bestonden onder andere uit het aanbrengen en behandelen van een nieuwe beplanking aan de wanden, het voorzien van een nieuwe kap, het opnieuw bedekken van de windweeg en de molenkap met kunstleien, het steken van nieuwe deuren en ramen in het teerlingenkot, het voorlopig afdekken van de gesloten voet en het uitvoeren van noodzakelijke elektriciteitswerken. Ook werden daarbij enkele omgevingswerken uitgevoerd, zoals het herstellen van de omliggende lage keermuren. De gemeente Kortemark stond zelf in voor het aanleggen van een grindpad rondom de molenromp en het plaatsen van een infobord.

Op het einde van 2015 en in het begin van 2016 voerde vrijwillige molenaar Sylvan Deseure aan de Kruisstraatmolen enkele belangrijke onderhoudswerken uit. Deze betroffen meer bepaald het voorzien van het teerlingenkot van een nieuwe dakstructuur en van een nieuwe bedekking met kunstleien, het vervangen van alle wiggen in de askop, het vervangen van het hekwerk, het plaatsen van nieuwe teerlingblokken, het plaatselijk herstellen van schoren en kruisplaten (waardoor alles opnieuw een stevig geheel vormt), het van een houten bekisting voorzien van de uit de gesloten voet uitstekende uiteinden van de kruisplaten, het stabiliseren van de molenvoet door middel van doelgerichte verstevigingen, het vernieuwen van de drijfriem van de haverpletter, het beitsen van de molentrap, het vernieuwen van de leuning, het vernieuwen van de balkonbalustrade en de sleeptrede van de molentrap alsook allerhande molentechnische werken aan de molenas en het luiwerk. Omtrent die tijd werden door het schildersbedrijf Crevits uit Koekelare de

⁴ VROMAN S. 1989: De Kruisstraatmolen te Werken: door de gemeente aangekocht. In: *Molenecho's*, 17, 2, p. 53.

⁵ *Het Nieuwsblad*, 08.09.1992, p. 14.

roeden ontmost en geschilderd, het hekwerk gebeitst, de windluiken geschilderd en aan het teerlingenkot een zinken kraal geplaatst.

In 2021-2022 werd aan de molen opnieuw herstellingswerken uitgevoerd. Deze betroffen enkele werken in en aan het teerlingenkot, waaronder het vervangen van de meesterband (steekband) aan de zuidzijde van het teerlingenkot, het vervangen van alle sleutels en spieën van de zetel, het aanpassen en smeren van de slakken en het aanvullen van nog ontbrekende schaliën. Van de staartconstructie werden de rotte treden van de buitentrap vervangen en behandeld. In de molen werden de 52 kammen van het vangwiel en de 13 kammen van het sterwiel die de haverpletter aandrijft vervangen. Van het gevluicht werd het lat- en hekwerk, waar nodig, vervangen.

1.3. Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken⁶

De Kruisstraatmolen is een windmaalvaardige houten standaardmolen van het driezoldertype met een gesloten voet of teerlingenkot. De windmolen bevindt zich op een met gras ingezaaide molenbelt, die met een bakstenen keermuur is verstevigd. Langs deze keermuur loopt een deels met kasseien, deels met bakstenen geplaveid toegangspad met enkele treden en een zachte helling naar de molen. Rond het teerlingenkot is een grindpad voorzien. In de molenbelt zijn in een cirkel rond de molen zes ijzeren kruiringen verankerd. Een onverharde molendreef leidt vanaf de Steenstraat naar de molen. Onder het maaiveld van de molenbelt steekt een gemetselde gang voor de overbrenging van mechanische kracht, destijds voortgebracht door een Deutz-dieselmotor in een bijgebouw, voor de aandrijving bij windstilte van de maalstoel in het teerlingenkot. Dit bijgebouw ten oosten van de molen heeft geen erfgoedwaarde.

De gesloten voet heeft een achthoekige vorm en is opgetrokken in witgeschilderde baksteen. De tentvormige dakconstructie, bestaande uit kepers en een dakbeboording, is afgedekt met kunstleien. Twee groen geschilderde houten zwaaiendeuren geven toegang tot deze onderbouw. Het daglicht valt binnen via twee kleine vensteropeningen met witgeschilderde ramen met roedeverdeling. Het teerlingenkot is uitgediept omwille van het mechanisch aangedreven maalsteenkoppel dat er tot in de jaren 1980 stond opgesteld. Een steengalg herinnert nog aan deze mechanische hulpmaulderij. Tussen de twee hoge en twee lage ingemetselde bakstenen teerlingen is een gecementeerde vloer voorzien. Op de witgeschilderde teerlingen liggen twee houten teerlingblokken, waarop de kruisplaten rusten die de houten standaard met de inscriptie '1773' dragen. De uiteinden van de kruisplaten steken doorheen de muren van het teerlingenkot en zijn met een houten bekisting afgeschermd. Een van de kruisplaten vertoont als inscriptie het jaartal "1859". Houten steekbanden die de standaard ondersteunen, schoren tegen de houten zetel die rond de standaard is aangebracht.

De molenkast met zijn ongeveer 16 meter hoge nok telt in tegenstelling met de meeste standaardmolens drie zolders. Een gebroken kap dekt de molenkast af en is net als de windzijde (windweeg) gedekt met kunstleien. De staartzijde, de steenrechtzijde (linker zijwand) en de vangzijde (rechter zijwand) hebben een verticale beplanking in oregon. In de steenrechtzijde steken vier ronde kijkgaten, in de vangzijde drie. Houten kijkgatluikjes met een dwarsregel als handgreep dekken de kijkgaten af en kunnen met houten wervels worden vastgezet. In de windweeg steekt ter hoogte van de meelzolder en de steenzolder

⁶ DEVYT C. 1966: *Westvlaamse windmolens. Inventaris volgens de toestand op 1 januari 1965*, Brugge, p. 115; DEVLIEGHER L. 1984: *De molens in West-Vlaanderen*, Tielt - Weesp, Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen 9, pp. 260-261; DEMARÉE J., DE SMYTER A, MESSEYNE W. & VANHOVE S. [s.d.]: *Kruisstraatmolen*, Kortemark; DENEWET L., DEMARÉE J. & HOLEMANS H. 2022: *Kruisstraatmolen* [online], <https://www.molenechos.org/molen.php?nummer=868> (geraadpleegd dd. 24.01.2023); INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2022: *Kruisstraatmolen* [online] <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/91326> (geraadpleegd dd. 24.01.2023); Archief Onroerend Erfgoed (VAC Brugge), lopend archief & oud archief (doos W/00651 - archief Kruisstraatmolen Werken (Kortemark)).

een beglaasd kijkgat. In de twee zijwanden van de steenzolder zijn ter hoogte van de molenkap beglaasde balkgaten voorzien om bij werkzaamheden aan het dak balken doorheen te steken. Een witgeschilderde houten makelaar met bovenop een windwijzer in de vorm van een zeemeermin (of zeegodin) bekroont aan de staartzijde de molenkap. In de staartzijde steken twee opgeklampte deurluiken, een opgeklampte deur en een opgeklampt vensterluik die in verbinding staan met respectievelijk de graanzolder (of 'hel'), de meelzolder en de steenzolder. Een luikap voor het buitenluiwerk kenmerkt de molenkap aan de staartzijde. Onder het met kunstleien beklede zadeldakje bevindt zich een houten luik. Aan de windzijde wordt de askop in de molenkap geflankeerd door twee houten windluiken.

De staart is voorzien van drie hangbomen, waarvan twee op de sleeptrede en vastgehecht aan weerszijden van de staartbalk. Bovenaan zijn deze hangbomen voorzien van een witgeschilderde ingesneden versiering. Een kortere hangboom is vastgemaakt aan het uiteinde van de staart. Tussen de hangbomen bevinden zich de kruias en de haspelas. Aan de staart, die bovenaan met een houten plank tegen insijpelend vocht is afgedekt, hangt de houten molentrap met witgeschilderde leuning. In de trapwangen steken de 25 houten treden. Waar de staart door de trap gaat, zijn er twee korte trapwangen. Ter hoogte van het rechter deurluik naar de graanzolder (of 'hel') geeft de molentrap toegang tot een klein platform op houten schoren. Een witgeschilderde houten leuning schermt dit balkonnetje af. Op het maaiveld schoren twee metalen loopstaken de staart om het slingeren van de molenkast bij het malen te verhinderen.

Het gevluucht bestaat uit twee geklinknagelde metalen roeden (een binnen- een buitenroede) van 25,20 meter die doorheen de askop steken en sinds de restauratie van 1992 de fokwieken vervangen. De roeden zijn voorzien van gewone windplanken en voor- en achterhekken. De vier op het achterhek uitgespannen zeildoeken zijn uit dicht hennep geweven en van een rond uitgesneden bovineinde ('bek') voorzien. IJzeren roedekettingen leggen de roeden vast aan de kruiringen in de molenbelt.

De onderste zolder, de graanzolder of zogenaamde 'hel', rust op de vier berriebalken die net boven de zetel twee aan twee kruiselings over elkaar om de standaard heen zijn gelegd. De zolder is enkel via het balkonnetje rechts van de molentrap toegankelijk. Op deze zolder, waar het te vermalen opgezakt graan werd bewaard, bevinden zich een hoofdzakelijk houten builmolen en een slijpsteen die destijds met drijfriemen verbonden waren met het drijfwerk op de steenzolder.

De bovenliggende zolder, waarop de molentrap aansluit, doet dienst als meelzolder. Centraal is de zolder ingevuld met een houten meelgoot die in relatie staat met de twee maalstoelen op de steenzolder. Op de goot prijkt traditioneel een kruisje met Christusfiguur. In de meelgoot steekt een getande meelschuif. De meelbak onderaan de meelgoot is aan beide zijkanten voorzien van een ijzeren haakje om de zakken bij het vullen aan op te hangen. Boven de meelbak hangt een touw met schuifloop en een ijzeren haak om de meelzak bij het vullen open te houden. Met het houten scheiplankje in de meelbak wordt het meel tegen gehouden bij het wisselen van zak. Op de meelbak zijn historische inscripties aangebracht. Nog leesbare inscripties zijn: 'G. VANLOUWE' en 'A. VANDENBUSSCHE'. Bij de meelbak hoort een deels houten deels ijzeren meelschep (cultuurgoed 1). De standaard met een oude geprofileerde boezem ('brasem'), die zich achter de meelgoot bevindt, is voorzien van de inscripties 'Dumortier Omer 1893' en 'Vromans'. Op de boezem rust de steenbalk die de gehele molenkast schraagt. Andere inscripties zijn terug te vinden op een zolderbalk ('IADH 1773') en enkele weegbanden ('A. DHEERE 1857', '1892 GEL VANLOUWE', 'G. VANLOWE', '1992 JOS DEMAREE'). Links achteraan op de meelzolder staat een deels houten deels metalen haverpletter op houten onderstel die met een drijfriem verbonden is met het drijfwerk op de steenzolder. Vlakbij steekt in de zoldervloer een gleuf voor een drijfriem om op de graanzolder de builmolen en slijpsteen aan te drijven. Links vooraan op de meelzolder zit een deels houten deels metalen brugbalans verzonken in de plankenvloer. Om de zakken meel te verhandelen op

de meelzolder is een zakken- of zolderwagentje (cultuurgoed 2) aanwezig. Tegen de rechterzijwand leidt een houten steektrap, voorzien van een zitplankje, naar de steenzolder. Onder deze trap is ten behoeve van de molenaar aan de molenkastwand een houten lessenaar bevestigd. Tegen de zoldering van de meelzolder bevinden zich twee bollenregulators. Deze zijn door middel van een drijfriem verbonden met een riemschijf onderaan het staakijzer op de pasbalk van het respectieve lichtwerk van de twee steenkoppels op de steenzolder. Zij regelen bij veranderlijke wind automatisch de gewenste afstand tussen de looper en de ligger.

De bovenste zolder, de steenzolder, telt twee maalstoelen, die telkens bestaan uit een koppel molenstenen met als toebehoren in het bijzonder een steenkist, kuipdeksel, tremen, een schudbak en een graanbak. Bij elke maalstoel staat een steengalg met steenschroef en steenbeugels om de looper op te lichten en om te draaien. Op de zoldervloer bevindt zich bij elke steenkuip ook een lichtwerk dat de afstand tussen de molenstenen regelt en in relatie staat met de respectieve bollenregulator op de meelzolder. Tot de uitrusting van de steenzolder behoort ook een hoofdzakelijk houten graankuiser. Tegen de vangzijde bevindt zich de vang, in hoofdzaak bestaande uit een metalen hoepelvang, metalen sabelijzer, houten vangbalk, houten vangezel, metalen vanghaak, houten vangstok met vangtouw, een houten keervang en twee supplementaire keervangen (bestaande uit twee houten balken die bij hevige windstoten eveneens in de kammen van het vangwiel kunnen ingehaakt worden). In de plankenvloer steekt een luiluk waarlangs de zakken graan en meel tussen meelzolder en de steenzolder worden verhandeld.

Onder de molenkap bevindt zich de houten molenas met de gietijzeren insteekaskop. Een inscriptie dateert de molenas "1875". Op de molenas steken twee grote aswielen. Het grootste wiel, het vangwiel, telt 52 (haagbeuken) kammen en drijft een bonkelaar (of klein kamwiel) met 12 kammen aan. Dit kamwiel steekt op het staakijzer van de achterste maaltafel. Het kleinere aswiel, het voorwiel, heeft 44 kammen en haakt in in de bonkelaar (of klein kamwiel) met 14 kammen op het staakijzer van de voorste maaltafel. Door het vangwiel wordt ook de bonkelaar (of het kamwiel) met 12 kammen aangedreven. Via een overbrengingsas met twee riemschijven en bijhorende drijfriemen worden ook de graanreiniger op de steenzolder en de haverpletter op de meelzolder aangedreven.

Het luiwerk onder de molenkap bestaat uit een luias, een daarop bevestigd luiwiel dat in het vangwiel grijpt, een klauwwiel met de klauwreep, een wip met luitouw om de luias omhoog te trekken zodat het luiwiel in het vangwiel haakt, en een binnen- en buitenreep om de zakken respectievelijk in en buiten de molen te verhandelen.

1.4. Fysieke toestand van het onroerend goed

De fysieke toestand van het onroerend goed waarvoor dit beschermingsdossier wordt opgemaakt is vastgesteld tijdens een plaatsbezoek op 20 maart 2023. De fysieke toestand is op dat moment fotografisch gedocumenteerd. Deze registratie is als bijlage bij het ministerieel besluit gevoegd en geeft een beeld van de toestand van het onroerend goed op het moment van de bescherming.

Een inspectierapport van de Monumentenwacht Vlaanderen, opgemaakt op basis van een inspectiebezoek op 11 juli 2021, is voorhanden. Dit rapport stelt dat het gehele molengebouw zich, behoudens verborgen gebreken, in een redelijke bouwfysische toestand bevindt. Het dak is constructief in goede staat. Enkel enkele leien ontbreken maar er is geen waterinfiltratie. Van het staand werk vertonen de staak en de staakklauw actieve houtaantasting. Wat het gaande werk betreft komen de roeden tegen het manebord. Om dit te verhelpen moet de molen naar voor gestiefeld worden. Wat het kruitwerk betreft steunen de slakken volledig op de zetel, waardoor het kruien moeilijk is. De molensite blijkt goed onderhouden. Nog in 2021 werd voor deze werken een standaardpremie aangevraagd en toegekend. Intussen zijn deze werken in uitvoering. De windvang wordt in oostelijke,

noordelijk en westelijke richting gehinderd door bebouwing, maar is vandaag nog voldoende om regelmatig te malen.

Het dak van het voormalige machinegebouw (dat geen erfgoedwaarde heeft) is bedekt met golfplaten, die mogelijk asbesthoudend zijn. Bij sloop of verbouwing moet hier gepast mee omgegaan worden. Neem bij verwijdering de correcte voorzorgsmaatregelen voor uw gezondheid.

2. EVALUEREND GEDEELTE

2.1. Evaluatie van de erfgoedwaarden⁷

De Kruisstraatmolen in Kortemark (Werken) is van algemeen belang wegens de historische, industrieel-archeologische en technische waarde.

2.1.1. De historische waarde

Als windgraanmolen illustreert de Kruisstraatmolen de belangrijke economische rol die windmolens van de late 12de eeuw tot en met het interbellum speelden. De ontwikkelingsgeschiedenis van de Kruisstraatmolen illustreert vooral een belangrijke fase in de ontwikkeling van windkracht naar mechanische kracht. Vanaf de late 19de eeuw ondervonden wind- en watermolens meer en meer concurrentie van stoom- en later motormaalderijen. De Eerste Wereldoorlog zorgde echter voor een gebrek aan brandstof, waardoor windkracht op hernieuwde aandacht kon rekenen. In het interbellum werden dan ook verwoede pogingen gedaan om de windkracht te optimaliseren via wiekenverbeteringssystemen. De Kruisstraatmolen in Werken was de eerste windmolen in Vlaanderen die in 1933 werd uitgerust met een Van Bussel-wiekenverbeteringssysteem. In die hoedanigheid van de eerste toepassing van een halve verdekking werd de windmolen in 1944 beschermd. In de hoop het windmalen nog te verbeteren werd het Van Bussel-gevlucht in 1947 vervangen door Fauël-fokwieken met zelfregelende kleppen, een wiekenverbeteringssysteem dat toen eveneens vooreerst in Vlaanderen werd toegepast. Tijdens de restauratiecampagne van 1955-1956 werden deze wieken vervangen door nieuwe geklinknagelde fokwieken. Sinds 1992 bestaat het gevlucht uit een zogenaamde Vlaams gevlucht van twee geklinknagelde metalen roeden (een binnen- een buitenroede) van 25,20 meter. Door de buitenbedrijfstelling van de molen in 1975 was een optimalisatie van het windmalen niet meer vereist. Bij windstilte lieten echter ook deze wiekenverbeteringssystemen de molenaar in de steek. Daarom werd de open voet van de windmolen ingemetseld en uitgediept om er een hulpmaalderij in onder te brengen. De inmiddels verdwenen uitrusting bestond uit een derde steenkoppel die werd aangedreven door een in nabijgelegen gebouwtje opgestelde Deutz-motor. De overbrenging van de mechanische kracht gebeurde via een nog bewaarde gemetselde gang onder het maaiveld van de molenbelt.

De aanwezigheid van een builmolen in de onderste zolder van de driezoldermolen illustreert de wijze waarop de windmolenaars vanaf de late 19de eeuw inspeelden op de toenemende vraag naar wit tarwebrood. In oorsprong builden de bakkers zelf het meel, maar de concurrentie van de industriële maalderijen dwong de molenaars om deze taak op zich te nemen en daartoe in hun molen een builmolen te installeren.⁸

2.1.2. Industrieel-archeologische waarde

De industrieel-archeologische waarde van de Kruisstraatmolen ligt in de afleesbaarheid van het historisch productieproces, namelijk het malen van granen voor menselijke en dierlijke

⁷ Gebaseerd op Onderzoeksrapport 'Tussen hemel en aarde', pp. 47-63.

⁸ BECUWE F. 2009, p. 75.

consumptie. Het integraal aanwezige staande en gaande molenwerk met inbegrip van enkele cultuurgoederen laat toe om nog steeds het geheel van opeenvolgende handelingen te stellen die gezamenlijk leiden tot de productie van meel.

De Kruisstraatmolen is een heel herkenbaar en representatief voorbeeld van een houten standaardmolen, in dit geval met gesloten voet. Tot in de vroege 19de eeuw waren de meeste windmolens die opgericht werden, houten staakmolens. Historisch zijn er iets meer dan 2600 houten staakmolens bekend. Daarvan resten er nog 87. Dit maakt dat houten staakmolens zeer zeldzaam zijn. Daarenboven is de Kruisstraatmolen, waarvan de molenkast gerecupereerd werd van de Schaeck- of Sneppemolen uit Torhout, één van de zeer weinige bewaarde driezoldermolens in West- en Oost-Vlaanderen. Dit type staakmolen ontstond door het ontdebelen van de eerste (of onderste) zolder in een graan- of onderzolder met geringe hoogte (voor de opslag van zakken graan en meel en in dit geval ook de plaatsing van een builmolen) met daarboven de meelzolder.

Deze uitzonderlijke industrieel-archeologische waarde wordt ondersteund door de context, die aan de zuidwestzijde nog gedeeltelijk open is.

2.1.3. Technische waarde

De Kruisstraatmolen getuigt van een belangrijke technische verbetering. Door het lichtwerk van de steenkoppels telkens met een bollenregulator uit te rusten wordt bij veranderlijke wind de gewenste afstand tussen de looper en ligger automatisch geregeld.

2.2. Motivering van het type bescherming

2.2.1. Motivering bescherming als monument

De Kruisstraatmolen wordt beschermd als monument. Het Onroerenderfgoeddecreet definieert een monument als volgt: "een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen, met inbegrip van de cultuurgoederen die er integrerend deel van uitmaken, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen van algemeen belang wegens de erfgoedwaarde(n)."

Dit type wordt gemotiveerd omwille van de historische, industrieel-archeologische en technische waarde en meer specifiek omwille van het belang van het integraal aanwezige staande en gaande werk en van de cultuurgoederen.

2.2.2. Motivering van de overgangszone

Een overgangszone wordt afgebakend in functie van het vrijwaren van de molenbiotop die de industrieel-archeologische waarde ondersteunt. De molenbiotop is de omgeving die van invloed is op het functioneren van de molen als maalwerktuig, en deze omgeving wordt in de eerste plaats gekenmerkt door een openheid die de vereiste windvang garandeert. Meer specifiek omvat dit:

- de huidige windtoevoer en -afvoer blijvend verzekeren en het ondersteunen van ingrepen die de windtoevoer en -afvoer verbeteren in functie van de werking van de molen als machine door beperkingen op te leggen qua bebouwing, beplanting en grondwerken;
- het vrijwaren van een visuele openheid: het zicht vanaf de molen (om functionele redenen, met name het goed kunnen inschatten van de weeromstandigheden) en het zicht op de molen (zodat de molenaar letterlijk en figuurlijk een oogje in het zeil kan houden);
- het vrijwaren van de mogelijkheid tot aan- en afvoer van respectievelijk grondstoffen en producten wat ook essentieel is voor de werking als machine, bijvoorbeeld door het behoud en onderhoud van een molenweg die ook dienst kan doen voor onderhouds- en restauratiewerken.

De omgeving ondersteunt nog de windmaalvaardigheid van de Kruisstraatmolen, omdat die met name aan de relatief open zuidwestzijde, voldoende windvang garandeert. Deze windvang wordt bedreigd, onder andere door bebouwing en opschietende bomen en struiken.

2.3. Motivering van de afbakening van de bescherming

De afbakening van het beschermd onroerend goed en de overgangszone is opgenomen op het plan dat als bijlage bij het ministerieel besluit is gevoegd. Alle kadastrale percelen gevat door de bescherming zijn opgenomen in artikel 1 van het ministerieel besluit.

2.3.1. Afbakening beschermd monument

Het volledige perceel wordt beschermd als monument omwille van het belang van aanhangende delen (zoals de wieken en de staart met het kruiwerk) en van niet-gekadastrerde delen (zoals de molenbelt met inbegrip van de keermuur die de belt verstevigt, het toegangspad en de kruiringen) voor de werking van de molen en de erfgoedwaarde.

2.3.2. Afbakening overgangszone

De overgangszone strekt zich uit tot de percelen die zich (deels) in een straal van 100 meter rond de molen bevinden. Dit wordt algemeen beschouwd als cruciaal voor de windvang maar een zone van 400 meter rond de molen kan hierop invloed hebben.⁹ Ook openbare wegen binnen deze zone worden meegenomen omwille van de mogelijke impact op de windvang (beplanting), de zichtassen van en op de molen, en de aan- en afvoer van grondstoffen en producten.

2.4. Juridische toestand

2.4.1. Onroerend Erfgoed:

De Kruisstraatmolen is al beschermd als monument op 14 april 1944 (<https://id.erfgoed.net/aanduidingsobjecten/13225>) met een goedgekeurd beheersplan (2017) en is opgenomen in de op 14 september 2009 vastgestelde inventaris bouwkundig erfgoed als Kruisstraatmolen (<https://id.erfgoed.net/aanduidingsobjecten/63409>).

Op het omgevingsplan in bijlage bij dit dossier zijn de beschermingen opgenomen die in de buurt liggen van het onroerend goed waar dit dossier over gaat.

De Parochiekerk Sint-Martinus, gelegen op het Werkenplein zonder nummer, is beschermd als monument (<https://id.erfgoed.net/aanduidingsobjecten/13233>) en vastgesteld als bouwkundig erfgoed (<https://id.erfgoed.net/aanduidingsobjecten/56410>). Het kerkhof rond de Sint-Martinuskerk is vastgesteld als bouwkundig erfgoed (<https://id.erfgoed.net/aanduidingsobjecten/57549>).

De Parochiekerk Sint-Martinus met omgeving, gelegen op het Werkenplein zonder nummer, is beschermd als cultuurhistorisch landschap (<https://id.erfgoed.net/aanduidingsobjecten/13231>).

Mottekasteel De Hogen Andjoen, gelegen op het Werkenplein zonder nummer, is beschermd als cultuurhistorisch landschap (<https://id.erfgoed.net/aanduidingsobjecten/11772>).

⁹ Zie VANDEWEGHE, BECUWE, DECOODT & DE SADELEER 2021: 84-85.

2.4.2. Omgeving:

De gewestplanbestemming van het perceel van de Kruisstraatmolen waarvan de bescherming als monument wordt voorgesteld, is woongebied. De gewestplanbestemming van de percelen van de voorgestelde overgangszone is in het westen, noorden en oosten woongebied en in het zuiden landschappelijk waardevol landbouwgebied.

3. BEHEERSVISIE

3.1. Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed

3.1.1. Beheersdoelstellingen beschermd monument

In het beschermingsbesluit zijn beheersdoelstellingen opgenomen. Je vindt die terug onder artikel 3 van het ministerieel besluit. De beheersdoelstellingen moeten de zakelijkrechthouders (eigenaars, erfpachthouders, opstalhouders en leasinggevers) en gebruikers op weg helpen om de erfgoedwaarden maximaal in stand te houden of te verbeteren. Ze hebben de optimale verwezenlijking van de erfgoedwaarden voor ogen. Ze geven richting aan of vormen een kader voor toekomstig beheer van het beschermd onroerend goed. Zakelijkrechthouders en gebruikers dienen rekening te houden met deze beheersdoelstellingen als ze werken wensen uit te voeren aan het beschermd goed. Ook de overheid houdt met deze doelstellingen rekening als ze over deze werken advies moet geven of als ze toelating moet geven voor die werken.

De beheersdoelstellingen spelen in op de erfgoedwaarden, erfgoedelementen en erfgoedkenmerken opgenomen in artikel 2 van het ministerieel besluit.

3.1.2. Beheersdoelstellingen overgangszone

Voor de overgangszone zijn eveneens beheersdoelstellingen bepaald. Deze beheersdoelstellingen moeten er voor zorgen dat de erfgoedwaarden van het beschermd onroerend goed zo goed als mogelijk gevrijwaard worden.

3.2. Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed

Voor elk beschermd onroerend goed geldt het actief en passief behoudsbeginsel. Dit betekent dat de zakelijkrechthouders en gebruikers het beschermd goed in goede staat moeten houden door de nodige instandhoudings-, beveiligings-, beheers-, herstellings- en onderhoudswerken uit te voeren en dat het verboden is om een beschermd onroerend goed te ontsieren, te beschadigen, te vernielen of de erfgoedwaarden ervan aan te tasten. Het betekent ook dat een zakelijkrechthouder en gebruiker verplicht is het beschermd onroerend goed als een goed huisvader te beheren en het dus niet te verwaarlozen. Alle voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van het beschermd onroerend goed die van toepassing zijn op het beschermd goed zijn opgenomen in artikel 4 van het beschermingsbesluit.

In het Onroerenderfgoeddecreet en Onroerenderfgoedbesluit zijn een aantal algemene voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van beschermd onroerend erfgoed opgenomen, meer bepaald:

- het goed als een goede huisvader beheren en de nodige voorzorgsmaatregelen nemen tegen schade ten gevolge van brand, blikseminslag, diefstal, vandalisme, wind of water;
- de toestand van het goed regelmatig controleren;
- regulier onderhoud uitoefenen;
- onmiddellijk passende consolidatie- en beveiligingsmaatregelen nemen in geval van nood.

Omdat het onroerend goed industrieel werkend erfgoed is en beschermd als monument gelden ook volgende voorschriften. De zakelijkrechthouders en gebruikers moeten het volgende doen:

- de nodige maatregelen nemen om de werking als werktuig te verzekeren;
- de windvang voor windmolens vrijwaren;
- het werkend industrieel erfgoed regelmatig in werking stellen volgens de regels van de kunst. Met de werking wordt bedoeld het functioneren van het totale productieproces waar dat mogelijk is.

Ook binnen de overgangszone gelden bijzondere voorschriften.

3.3. Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed

Voor sommige werken aan het beschermd onroerend goed moet een toelating worden gevraagd. Sommige werken kunnen namelijk een negatief effect hebben op de erfgoedwaarden. Voor alle werken die stedenbouwkundig vergunningsplichtig zijn, of waarvoor een omgevingsvergunning, milieuvergunning of natuurvergunning nodig is, vraagt de vergunningverlenende overheid advies aan het agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid.

Voor een aantal werken die niet vergunningsplichtig zijn, moeten de zakelijkrechthouders en gebruikers, voorafgaand aan de uitvoering van de werken, toelating vragen aan het agentschap Onroerend Erfgoed of aan de erkende onroerenderfgoedgemeente. Een overzicht van alle erkende onroerenderfgoedgemeenten is te vinden op www.onroerenderfgoed.be.

De werken waarvoor u toelating moet vragen zijn opgesomd in artikel 5 van het beschermingsbesluit.

4. BRONNEN

ARCHIEF ONROEREND ERFGOED (VAC Brugge), lopend archief & oud archief, doos W/00651 - archief Kruisstraatmolen Werken (Kortemark).

AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2023: *Kruisstraatmolen* [online] <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/91326> (geraadpleegd dd. 24.01.2023).

BECUWE F. 2009: *In de ban van Ceres. Klein- en grootmaalderijen in Vlaanderen (ca. 1850 - ca. 1950)*, Brussel, Onroerend Erfgoed, Relicta Monografieën 3: 293 pp.

BECUWE F. & VEREECKE R. 2017: *De Kruisstraatmolen in Werken (Kortemark). Beheersplan onroerend erfgoed*, Nieuwpoort, Monument in Ontwikkeling, (onuitgegeven studie in opdracht van de gemeente Kortemark): 113 pp.

DEMARÉE J., DE SMYTER A, MESSEYNE W. & VANHOVE S. [s.d.]: *Kruisstraatmolen*, Kortemark.

DENEWET L., DEMARÉE J. & HOLEMANS H. 2022: *Kruisstraatmolen* [online], <https://www.molenechos.org/molens.php?nummer=868> (geraadpleegd dd. 24.01.2023).

DEVLIEGHER L. 1984: *De molens in West-Vlaanderen*, Tielt - Weesp, Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen 9, 447 pp.

DEVYT C. 1966: *Westvlaamse windmolens. Inventaris volgens de toestand op 1 januari 1965*, Brugge, 125 pp.

Beschermingsdossier: Kruisstraatmolen, monument (met overgangszone)

VANDEWEGHE E. , BECUWE F., DECOODT H. & DE SADELEER S. 2021: *Tussen hemel en aarde. Een herwaardering van het windmolenerfgoed in Vlaanderen* [online] <https://doi.org/10.55465/WXDM2382> (Geraadpleegd op 04-11-2022).

VROMAN S. 1989: De Kruisstraatmolen te Werken: door de gemeente aangekocht. In: *Molenecho's*, 17, 2, p. 53.

5. BIJLAGEN BIJ HET INHOUDELIJK DOSSIER

5.1. Omgevingsplan

5.2. Fotobijlage

De fotoregistratie van de fysieke toestand, gevoegd als bijlage bij het ministerieel besluit, bevat alle relevante foto's voor dit dossier. Er is geen afzonderlijke fotobijlage bij het dossier gevoegd.

5.3. Cultuurgoederen

De voor bescherming voorgedragen cultuurgoederen zijn in een afzonderlijke bijdrage bij het ministerieel besluit opgenomen (bijlage 3). Deze bijlage bevat zowel een oplistings van de cultuurgoederen als een beschrijving en motivatie.

5.4. Documentatie

De documentatie bij het inhoudelijk beschermingsdossier bevat bijkomend materiaal zoals kaarten, archiefphoto's, e.d. dat het dossier verder onderbouwt of illustreert.

5.5. Inspectierapport Monumentenwacht (2021)